

ПЕРЕДОВА СТАТТЯ

УДК 378.147+61(477-25)

Москаленко В.Ф.,
Зоревський О.П.,
Кістапюк Л.І.,
Стеченко О.В.

ШЕСТИРІЧНИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ЛІКАРІВ ЗА КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ: ДОСЯГНЕННЯ, ПРОБЛЕМИ, ЗАВДАННЯ

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, м. Київ

Резюме. У роботі проаналізована діяльність НМУ імені О.О. Богомольця як Базового та Головного серед ВМНЗ України у впровадженні навчання студентів впродовж шести років на медичних факультетах за кредитно-модульною системою. Висвітлені конкретні перетворення в організаційній та навчально-методичній роботі університету, у реалізації основних елементів ЄКТС, формуванні резерву науково-педагогічних кадрів. Приведені проблемні питання у системі підготовки лікарів за ЄКТС і запропоновані шляхи їх вирішення.

Ключові слова: європейська кредитно-трансферна система, кредитно-модульна система, впровадження, проблемні питання, завдання.

У житті НМУ імені О.О. Богомольця 2011 рік багатий на знакові події. Це, перш за все, — 100 років від дня заснування Університету як медичного факультету Київського університету імені Святого Володимира, 130-річчя з дня народження академіка О.О.Богомольця та 120-річчя створення СНТ імені О.А. Киселя, 120-річчя з дня народження М.О. Булакова та 200-річчя з дня народження В.О. Караваєва.

У 2011 р. відбулася ще одна важлива в діяльності Університету подія: серед 1240 випускників — 832 лікарі, які навчались за європейською кредитно-трансферною системою (ЄКТС) і її технологією — кредитно-модульною системою організації навчального процесу (КМСОНП). Це перший випуск лікарів за спеціальністю "лікувальна справа", які отримали диплом спеціаліста, додаток до диплому державного зразка, а також Diploma supplement — додаток до диплому міжнародного зразка.

Таким чином, у ВМНЗ України і в НМУ завершився шестирічний експеримент із впровадження нового експериментального навчального плану підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "спеціаліст" спеціальності "лікар" у ВМНЗ України III–IV рівнів акредитації, який затверджений наказом МОЗ України від 31.01.2005 р. № 52 [1].

Сьогодні, коли Болонський процес — це робоче середовище для колективів вищих медичних навчальних закладів України, перший випуск лікарів, які навчались за новою методологією і технологією навчання — важливий етап, що потребує глибокого аналізу, визначення досягнень, проблем, пріоритетів на наступні роки.

Модернізація вищої медичної освіти в контексті європейських вимог розпочалась в Україні до набуття нею у 2005 р. статусу учасниці Болонського процесу. Так, наказом МОЗ України № 148 від 22.03.2004 р. [2] затверджена система заходів щодо реалізації положень Болонської декларації у вищій медичній та фармацевтичній освіті, в тому числі, щодо запровадження з першого вересня 2005 р. системи підготовки лікарів на медичних факультетах у ВМНЗ України за спеціальністю "лікувальна справа" за кредитно-модульною системою організації навчального процесу.

Слід відмітити особливу роль НМУ в проведенні цілої низки важливих організаційних заходів для ВМНЗ України, як Базового з координації робіт із впровадження засад Болонської декларації в систему реформування вищої медичної освіти відповідно до зазначеного наказу, а також як Головного з питань навчаль-

но-методичної роботи, визначеного МОЗ України.

Це, перш за все, участь у розробці Галузевих стандартів вищої освіти у 2003, 2004, 2006 р.р. (понад 30 фахівців НМУ) і створенні нових Галузевих стандартів впродовж 2010, 2011 р.р. (18 фахівців НМУ) за всіма спеціальностями напрямку "Медицина" та за спеціальністю "Фармація" напрямку "Фармація".

Робочою групою МОЗ України з розробки стратегічних і тактичних завдань з реалізації у вищій медичній освіті засад Болонського процесу (в складі групи – 7 фахівців НМУ) розроблено навчальний план 2005 р. (проект ЄКТС) на основі Галузевих стандартів вищої освіти, навчального плану 2002 р. і аналізу понад 40 навчальних планів медичних факультетів країн ЄС, які ввели кредитно-модульну систему організації навчального процесу.

За обсягом, структурою, переліком блоків дисциплін він відповідає концепції Болонського процесу і рекомендаціям ВФМО. В новому навчальному плані змінені назви і структура низки медико-біологічних і клінічних дисциплін на такі, що використовуються у більшості країн Європи і світу, зменшене тижневе навчальне навантаження студентів (з 33, 3 навчальних годин у попередньому плані до 25–28 навчальних годин), до 40% збільшений обсяг самостійної роботи з опанування навчальних дисциплін.

Фахівцями НМУ розроблені і рекомендовані ВМНЗ України нові форми обліково-звітної документації для деканатів і кафедр відповідно до вимог КМСОНП.

На базі НМУ імені О.О. Богомольця за участю працівників МОЗ України регулярно проводились науково- і навчально-методичні наради ректорів, проректорів, начальників навчально-методичних відділів з питань упровадження засад Болонського процесу у вищу медичну освіту.

Особливо відповідальною була робота 48 опорних кафедр нашого Університету по створенню нового інформаційного і навчально-методичного забезпечення в умовах навчання за КМСОНП.

Важливою для ВМНЗ України є робота єдиного в Україні Факультету підвищення кваліфікації викладачів ВМНЗ I–IV рівнів акредитації, який працює у НМУ імені О.О. Богомольця. Навчання на циклах ФПК, науково-педагогічних семінарах, циклах тематичного

вдосконалення організовувалось і здійснювалось на основі програми МОЗ України "Вища медична освіта та Болонський процес" за участю працівників МОЗ України, деканату, кваліфікованих психологів і педагогів кафедри загальної і медичної психології та педагогіки, провідних науковців, працівників навчально-методичного відділу.

Фахівці НМУ імені О.О. Богомольця за участю працівників ЦМК з ВМО України виконали ще одне важливе зобов'язання перед ВМНЗ України: розробили відповідно до чинних нормативно-правових документів і надали медичним університетам у травні 2011 р. зразок технічного завдання для створення додатку до диплому європейського зразка (Diploma supplement) для випускників медичних факультетів 2011р.

Безперечно, участь багатьох фахівців НМУ імені О.О. Богомольця у багатогранній його діяльності як базового і головного серед однопрофільних навчальних закладів України є не лише почесною та відповідальною. Вона також сприяє підвищенню їх кваліфікації, збагаченню досвідом з навчально-методичної, наукової та організаційної роботи на галузевому, всеукраїнському та міжнародному рівнях; дає можливість застосувати ці здобутки для поліпшення якості навчально-виховного процесу в Університеті.

Впровадження в Національному медичному університеті імені О.О. Богомольця з 2005 р. європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС), зокрема, кредитно-модульної системи як якісно нової методології і технології навчання, базується на поетапному, комплексному та системному підході, за активної участі як студентів, так і науково-педагогічних працівників – учасників навчально-виховного процесу, відбувається з науковим обґрунтуванням та супроводом, вивченням дії, а також постійним моніторингом, аналізом результатів на Вченій Раді університету, Вчених Радах факультетів, на засіданнях студентського парламенту з наступним внесенням науково обґрунтованих коректив у навчально-виховний процес.

Комплексність діяльності НМУ щодо упровадження кредитно-модульного навчання реалізовується відповідно до "Перспективного плану розвитку Національного медичного університету імені О.О. Богомольця до 2010 р." та "Перспективного комплексного плану роз-

виступу Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (2011–2017 р.р.).

Ці плани чітко визначають завдання і терміни їх виконання адміністрацією університету, деканатами, кафедрами, навчально-методичним, науковим відділами та органами студентського самоврядування щодо реалізації нормативно-правових документів з питань інтеграції вищої медичної (фармацевтичної) освіти у Європейський освітній простір. В межах відповідних структурних підрозділів університету згідно з зазначеними планами, здійснювалась система конкретних видів діяльності, які забезпечували підвищення якості освітнього процесу.

Системність заходів в організації навчального процесу за новою технологією навчання передбачала організаційну роботу адміністрації та підрозділів університету; формування особистості викладача і студента; навчально-методичне забезпечення; активну роботу зі студентами кураторів ЄКТС, міжнародне співробітництво і реалізацію принципу співробітництва викладачів і студентів; моніторинг результатів впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу.

Науковим підґрунтям до запровадження заходів Болонського процесу у систему підготовки кадрів є виконання запланованих науково-дослідних (НДР) і дисертаційних робіт.

Фахівцями НМУ на замовлення МОЗ України виконана НДР: "Науково-методичний супровід реформування медичної освіти в Україні у контексті вимог Болонського процесу"; виконується науково-дослідна робота "Науково-методичний супровід впровадження у медичній освіті державних та міжнародних стандартів управління, моніторингу і забезпечення якості".

Зросла мотивація кафедр щодо планування виконання наукових досліджень з питань підвищення якості організації навчального процесу в умовах кредитно-модульного навчання. Якщо в 2005 р. в НМУ виконувались лише 3 наукові теми навчально-методичного спрямування, у 2007 р. – 5 таких тем, що у 2008–2011 рр. завершені або виконуються 12 науково-дослідних робіт з розробки та впровадження методів оптимізації навчання та виховання студентів у вищих медичних навчальних закладах.

Важливим завданням для колективу НМУ продовжує останніх шести років є формування

нового освітньо-виховного середовища з метою забезпечення перебудови навчально-виховного процесу за європейськими вимогами:

- підвищення професійної майстерності науково-педагогічних працівників;
- оновлення змісту освіти, створення нового інформаційного та навчально-методичного забезпечення;
- удосконалення організації навчального процесу, впровадження інноваційних технологій;
- модернізація матеріально-технічної бази забезпечення навчального процесу.

За оцінками фахівців, у ХХІ столітті визначальною конкурентною перевагою підприємств, організацій, закладів освіти стане компетентність їхнього персоналу [3]. Діяльність НМУ з цього питання здійснюється таким чином:

- підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників та працівників управлінських структур (членів ректорату, деканатів, кафедр, навчально-методичного відділу), внесення доповнень до їх посадових інструкцій з метою чіткого визначення обов'язків в умовах модернізації навчального процесу;
- оновлення тематики постійно діючого психолого-педагогічного семінару;
- формування перспективного резерву науково-педагогічних кадрів для заміщення вакантних посад професорсько-викладацького складу за такими критеріями добору: допенсійний вік, знання іноземних мов, вільне володіння сучасними комп'ютерними технологіями;
- впровадження довгострокової програми підготовки резерву з числа випускників університету, за якою створено банк даних, що вміщує понад 100 особових справ кращих студентів 3–6 курсів; ведеться моніторинг їх навчальної, наукової та громадської роботи, участі у науково-методичних та наукових вітчизняних і міжнародних конференціях. Впроваджуються додаткові елективні курси для цієї категорії студентів, в тому числі, з питань психології та педагогіки, європейського стандарту комп'ютерної грамотності;
- створення резерву науково-педагогічних кадрів на кафедрах НМУ через систему зарахування на посади старших лаборантів.

рантів кафедр кращих випускників університету з одночасним проходженням інтернатури (понад 100 осіб упродовж останніх трьох років). Претенденти на ці посади повинні відповідати таким вимогам: відмінники навчання, володіння 1–2 іноземними мовами та сучасною комп'ютерною технікою, участь у науковій роботі кафедр, наявність друкованих робіт та виступів на конференціях різного рівня, в тому числі, міжнародних, участь у громадському житті університету.

Особлива увага приділяється в Університеті створенню нового програмного та інформаційного забезпечення навчального процесу, яке б відповідало за змістом і формою складовим Галузевих та Міжнародних стандартів освіти, вимогам КМСОНП як нової технології навчання.

Відповідно до нового навчального плану розроблено 277 типових навчальних програм, у т.ч. понад 200 – за кредитно-модульною системою організації навчального процесу. Вперше в Україні створено 30 навчальних програм для нових навчальних дисциплін, які викладаються за КМСОНП: "Медичне право", "Біостатистика", "Економіка охорони здоров'я" та ін.

З 2005 р. по 2011 р. фахівцями НМУ видано 151 підручник та 583 посібники нового покоління.

Нові підручники за змістом і структурою відповідають вимогам освітньо-професійних програм, орієнтовані на кращі світові зразки і включають методичні поради для студентів, спрямовані на засвоєння навчального матеріалу під час аудиторної і самостійної позааудиторної роботи, вихідні знання та вміння, питання для самопідготовки, інформацію про структуру навчального заняття тощо.

Модернізація матеріально-технічної бази забезпечення навчального процесу здійснювалась в напрямі інформатизації в т.ч. введення в дію 26 комп'ютерних та Інтернет-класів; забезпечення студентів підручниками відповідно до акредитаційних показників, забезпечення кафедр мультимедійною технікою тощо.

В реалізації програми модернізації навчального процесу на засадах Болонської декларації приділяється значна увага багатоаспектному міжнародному співробітництву, яке здійснюється з 62 зарубіжними науково-освітніми закладами, організаціями,

асоціаціями. Щорічно понад 10 студентів беруть участь у закордонних наукових форумах. 20–25 студентів стажуються за програмою професійних обмінів міжнародної федерації асоціацій студентів-медиків; одночасно в клініках НМУ за програмою професійних обмінів цієї федерації проходять стажування близько 20 студентів з іноземних держав; більше ніж 20 викладачів щорічно беруть участь у міжнародних форумах, стажуються у зарубіжних університетах і клініках. З 2004/2005 н.р. в університеті проводиться підготовка лікарів для іноземних держав англійською мовою на медичних та стоматологічному факультетах (всього 176 студентів). Таким чином, в НМУ реалізується одна з основних засад Болонського процесу: сприяння мобільності студентів і викладачів.

Отже, в НМУ імені О.О.Богомольця в основному виконані вимоги чинних нормативно-правових документів стосовно запровадження ЄКТС і, як її складової – кредитно-модульної системи.

Оновлення навчально-виховного середовища дозволило впровадити такі основні елементи ЄКТС, передбачені чинними нормативно-правовими документами:

- створений інформаційний пакет ЄКТС, опрацьована нова форма академічно-довідки для оцінювання знань, що засвідчує навчальні досягнення студента в системі кредитів і за двома шкалами успішності – національною та ЄКТС;
- сформовані індивідуальні навчальні плани студентів 1–6 курсів за активним консультуванням кураторів факультетів;
- запроваджена і постійно удосконалюється стандартизована система оцінювання результатів навчальної діяльності студентів;
- дотримуються такі принципи ЄКТС, як кредитність, модульність, методичне консультування, діагностичність;
- щорічно проводиться внутрішній моніторинг якості організації навчального процесу через анкетування студентів та викладачів з внесенням відповідних коректив в організацію навчального процесу.

Таким чином, упродовж шести років НМУ проведена багатогранна робота стосовно запровадження у навчальний процес нової методології та технології навчання – європейсь-

кредитно-трансферної системи. В той же час перебудова освітнього процесу на засадах Бонської декларації в підготовці лікарів на медичних факультетах за спеціальністю "лікувальна справа" не забезпечила значного покращення якісних показників медичної освіти, що свідчить щорічний посеместровий аналіз результатів навчання студентів НМУ, які навчались за традиційною та кредитно-модульною системами.

В той же час, результати Державної атестації випускників медичних факультетів 2011 року в цілому свідчать про успішне складання першого та другого її етапів – II місце серед ВНЗ України за відсотком правильних відповідей на ліцензійному інтегрованому іспиті "Крок-1. Загальна лікарська підготовка", зростання на 11,3% показника якості підготовки під час складання практично орієнтованих державних іспитів.

Слід відмітити, що глибока перебудова організації навчального процесу на засадах Бонського процесу не призвела до порушення національної системи вищої медичної освіти, що вже склалася.

Вищі медичні навчальні заклади успішно впровадили основні елементи європейської кредитно-трансферної системи і отримані результати є основою для визначення проблемних питань у вищій медичній освіті та пошуку шляхів підвищення якості підготовки лікарів.

Висновки. Враховуючи набутий щорічний досвід з упровадження засад Бонського процесу, рекомендації Конференції європейських міністрів вищої освіти, що відбулася у Льовен та Лювен-ля-Ньов, (2009 р.) [4], Будапешті/Відні (2010 р.) [5] щодо подальшої розбудови європейського простору вищої освіти до 2020 р., Національний медичний університет імені О.О.Богомольця бачить такі проблемні питання і шляхи вдосконалення освітнього процесу.

- I. Потребує оновлення законодавство про вищу освіту України в питаннях правового, інституційного, кадрового та фінансового забезпечення подальшої модернізації вищої освіти, в т.ч. медичної, прийняття "Положення про організацію навчання у вищих навчальних закладах", узгодженого із законодавством про вищу освіту, подальшої реалізації результатно-компетентного підходу, нових систем оцінювання та га-

рантування якості освіти, визначення індикаторів (показників) діяльності вищих навчальних закладів України, які б відповідали європейському виміру забезпечення якості освіти.

- II. Аналіз моделі професійної компетентності лікаря в чинних ГСВО свідчить про її принципову адекватність та еквівалентність зарубіжним моделям, в той же час методика розробки і зміст освітньо-кваліфікаційної характеристики потребують коригування та доповнення в питаннях уточнення процедури визначення здатностей, передбачення повного спектру вмінь з відповідною класифікацією, формування особистісних і соціальних якостей майбутнього лікаря [6].

- III. Зважаючи на те, що за вимогами ЮНЕСКО науково-педагогічна діяльність сьогодні повинна бути "високкокваліфікованою професією" для забезпечення якості освітнього процесу, що викладачі є ключовими суб'єктами в навчально-виховному процесі, доцільно розробити нову систему атестації науково-педагогічних працівників, визначити стандартизовані показники оцінки їхньої діяльності (навчально-методичної, наукової, організаційної, лікувально-консультативної), яка б дозволила об'єктивно регулювати надбавки до заробітної плати за показниками роботи. Введення "портфоліо" викладача, як сукупності його досягнень за звітний період, поновлення анкети "викладач очима студентів" – вагомими стимулами підвищення професійної компетентності НПП.

- IV. Запровадження КМСОНП з 1 вересня 2010 р. в систему підготовки лікарів за всіма спеціальностями потребує перебудови чинної системи підготовки лікарів-стоматологів, яка є унікальною, самобутньою, чітко відпрацьована і орієнтована на набуття професійних компетентностей.

Національний показник складання студентами ЛП "Крок - 1 Стоматологія" (середнє по ВНЗ України значення відсотку правильних відповідей) є значно нижчим від цього показника у студентів медичних факультетів при складанні ЛП "Крок-1. Загальна лікувальна

підготовка" [7]. Причину цього явища ми бачимо не лише у низькій мотивації до вивчення фундаментальних дисциплін майбутніми лікарями-стоматологами, але й у надмірному перевантаженні та відсутності профілізації навчальних програм з природничо-наукових дисциплін, у "щільності" навчальних планів 2–3 років навчання за спеціальністю "Стоматологія", коли поруч з природничо-науковими, в значному об'ємі вивчаються клінічні, в т.ч. стоматологічні дисципліни. Ці моменти необхідно врахувати при створенні типових навчальних програм нового покоління за ЄКТС.

Особливої уваги потребує організація навчання з природничо-наукових дисциплін зі студентами медико-психологічного факультету, які вперше в Україні будуть складати ЛПІ "Крок-1. Загально-лікарська підготовка" у 2011–2012 н.р.

V. Важлива складова успішності освітньої діяльності – врахування особливостей соціологічного портрету сучасного студента, якому сьогодні притаманні такі характеристики [8]:

- споживацьке ставлення до життя, в т.ч. – до освіти (дискредитація споживацького мотиву до навчання – важливе завдання справжньої освіти);
- орієнтація на розваги, відсутність старанності, інертність;
- нестриманість бажань, нерозбірливість у засобах їх задоволення;
- життєва короткозорість, невміння та небажання планувати свої дії наперед;
- невинуватна висока самооцінка;
- інтелектуальна байдужість, так як студент мало часу проводить за підручниками, мало цікавиться художньою літературою.

Слід також зауважити, що сьогодні середня школа не формує компетенцій, необхідних для успішного навчання у вищих навчальних закладах: навчально-пізнавальної, інформаційної, комунікативної.

В НМУ затверджена та реалізується "Концепція виховної роботи та організація навчального процесу", яка передбачає дієві форми і методи набуття студентом під час навчання, крім професійних, також соціальних компетенцій, необхідних у діяльності лікаря.

VI. В значній мірі спрямовує дії суб'єктів навчання до оптимізації навчальної діяльності організація самостійної робо-

ти студентів (СРС) – її навчально-методичне забезпечення, контроль з боку викладачів та застосування методів оцінювання, які не лише контролюють і карають студентів, але й мотивують до навчання. Важливою складовою СРС є регулярне повторювання навчального матеріалу з природничо-наукових дисциплін, що стосується конкретної теми заняття на клінічній кафедрі і дозволяє формувати так званий тематичний "вертикальний" змістовий модуль. Цій же меті буде сприяти читання в НМУ комплексних лекцій на випускаючих клінічних кафедрах за участю анатомів, патофізіологів, патологоанатомів і клініцистів.

VII. Комюніке конференцій Європейських міністрів вищої освіти (2009, 2010 р.р.) закликають країни Європи – учасниці Болонського процесу підвищити рівень мобільності студентів, випускників університетів до 20%, урізноманітнити її типи, забезпечити високу якість. Важливим завданням для працівників навчально-методичного відділу, деканатів є опрацювання чинних нормативно-правових документів з організації мобільності студентів, організація навчальних та професійних студій студентів, лікарів-інтернів як у кращих медичних університетах Європи, так і в провідних ВНЗ України.

Наявне в нашому університеті інформаційне та навчально-методичне забезпечення викладання навчальних дисциплін дозволяє укладання угод з медичними факультетами Європейських університетів про взаємовизнання організації навчального процесу, навчальних планів і навчальних програм з дисциплін з метою отримання нашими випускниками подвійного диплома лікаря – українського та європейського.

ШЕСТИЛЕТНИЙ ОПЫТ ПОДГОТОВКИ ВРАЧЕЙ ПО КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ: ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ, ЗАДАЧИ

В.Ф. Москаленко, А.П. Яворовский, Л.И. Остапюк, Е.В. Стеченко

Резюме. В работе проанализирована деятельность НМУ имени А.А. Богомольца как Базового и Главного среди ВМНЗ Украины по внедрению обучения студентов на протяжении шести лет на медицинских факультетах по кредитно-модульной системе. Освещены конкретные преобразования в организационной и учебно-методической работе университета, в реализации основных элементов ЕКТС, формировании резерва научно-педагогических кадров. Приведены проблемные вопросы в системе подготовки врачей по ЕКТС и предложены пути их решения.

Ключевые слова: европейская кредитно-трансферная система, кредитно-модульная система, внедрение, проблемные вопросы, задачи.

SIX YEAR EXPERIENCE OF PHYSICIANS' TRAINING IN CREDIT-MODULE SYSTEM: ACHIEVEMENTS, PROBLEMS, TASKS

V. F. Moskalenko, O. P. Yavorovskiy, L.I. Ostapyuk, E.V. Stechenko

Abstract. In the article is analysed activity of the National O.O. Bohomolets Medical University as the Basic and Principal institution among higher learning medical establishments of Ukraine for implementation of students' training in credit-module system at the Faculties of Medicine during 6 years. There are elucidated specific changes in the University's organizational and educational-methodological activities, in implementation of the ECTS main elements, in formation of the scientific and educational personnel reserve. There are adduced problematic matters in the ECT system of physicians' training and proposed ways of their solution.

Key words: European credit-transfer system, credit-module system, implementation, problematic matters, tasks.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Наказ МОЗ України від 31.01.2005 за № 52 "Про затвердження та введення нового навчального плану підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "спеціаліст" кваліфікації "лікар" у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації України за спеціальностями "лікувальна справа", "педіатрія", "медико-профілактична справа".
2. Наказ МОЗ України від 22.01.2005 за № 148 "Про заходи щодо реалізації положень Болонської декларації у системі вищої медичної та фармацевтичної освіти".
3. Хімічева Г.І., Демиденко О., Махмурова-Дишлюк "Світ якості України // Стандартизація, сертифікація, якість. 2007. - № 5-6 (22).
4. Комюніке конференції європейських міністрів вищої освіти, що відбулося у Льовен та Лювен-ля-Ньов, 28-29 квітня 2009 р.
5. Комюніке конференції європейських міністрів вищої освіти, що відбулося у Будапешті/Відні 2010 р.
6. Мруга М.Р. Структурно-функціональна модель професійної компетентності майбутнього лікаря як основа діагностування його фахових якостей: Автореферат. - Київ: "Автореферат", 2007. - 20 с.
7. Аналітичні довідки до результатів складання ліцензійних іспитів "Крок-1.Стоматологія" та "Крок-1.Загальна лікарська підготовка", Центр тестування при МОЗ України.2007-2010 рр.
8. Подольська Є. Соціологічний портрет сучасного студента: теоретико-методологічні підходи // Вища школа. - 2010. - №2. - С.22-33.